

מקורות קבליים וחסידיים ב'בלבב ימים' לש"י עגנון

[א]

לא יהא בכך שום חידוש אם אומר ש"י עגנון בן בית היה בהיכל המקורות הרבניים, ובכללם בעולם הקבלה והחסידות. ייחודו של עגנון היה בין היתר בנוסף שהוסיף לעובדות, ונוסף זה טעון מוטיבים מרחבי הספרות היהודית, המשמשים אבני בניין לחשיבתו וליצירתו ואבני שפה לסגנונו. דומה כי ביצירה 'בלבב ימים'¹ — מלכתחילה מתרחש מעשה הסיפור בחברה חסידית, כך שצפויים היינו לפגוש אישים, ערכים ומוטיבים חסידיים — מופיעים מוטיבים קבליים וחסידיים ביתר שאת תוך כדי התרקמות העלילה.

והנה, שמואל ורסס, שניתח במאמר נפלא את המקורות לסיפור 'בלבב ימים' ואת שיטות עיצובם,² לא ציין את המקורות הקבליים והחסידיים ששימשו מצע נוסף וחשוב לסיפור, פרט לתוספת קטנה³ המתייחסת למוטיב המטפחת, המצוי גם בסיפור על הבעש"ט, ושאר עגנון עצמו נזקק לו בסיפור אחר, ופרט לסיפורי מסע שנשוב להזכירם בהמשך. בבקעה שמצאתי כאן אני מבקש להתגדר קמעא ולהפנות את תשומת הלב למוטיבים קבליים וחסידיים שהשתמש בהם הסופר בסיפורנו, וכיד רחבה. תחילה אמנה כרוכל את הרעיונות ואת הביטויים השאולים מן הקבלה והחסידות, כפי שנראה לעניות דעתי, ולאחר מכן, בסעיף ג, אנסה למקד את המשמעות החשובה המתבקשת מרשימה זו תוך שאסתייע בדבריו של עגנון עצמו.⁴

1 כל סיפוריו של ש"י עגנון, א-ח, ירושלים תש"ז-תשל"ו, ב, אלו ואלו, עמ' תפז-תקנ. אציין כי במכתבו לש"י שוקן העיד עגנון כי 'סיפור זה הוא ממיטב סיפורי'. ראו ד' לאור, חיי עגנון, תל אביב תשנ"ח, עמ' 243. על הערכתם של סופרים ומבקרים ראו שם, עמ' 263, 267-270.

2 ש' ורסס, סיפור ושוורשו, רמת-גן 1971, עמ' 201-243. ראו גם הנ"ל, ש"י עגנון כפשוטו, ירושלים תש"ס, עמ' 153-188.

3 סיפור ושוורשו, שם, עמ' 244. אגב, לסיפור המטפחת, אשר ורסס (שם, עמ' 218, 233) הראה תחילה שמקורו ב'ידי משה' וגם ב'אהבת ציון' של ר' שמתה מזלאזיק, ועם שהוסיף אחר כך מקבילה מן הבעש"ט, כדאי לציין שמוטיב זה מצוי גם במקומות אחרים. למשל אחד ההסברים לשמה של המשפחה המרוקנית המפורסמת — אביחצירא — קשור בסיפור דומה על מחצלת ששימשה להפגלת הצלה. עוד על מוטיב המטפחת ראו ד' סדן, 'מעשה המטפחת', דבר, 27.8.48 (על פי לאור [לעיל, הערה 1], עמ' 687). להוראות אחרות של המטפחת בעלילה שלנו ראו ד' סדן, על ש"י עגנון, תל אביב תשל"ט, עמ' 84-87.

4 ראו להלן, בראשית סעיף ג.

[ב]

אפתח במקורות זוהריים. פסוק המפתח המופיע כמה פעמים בסיפור, וש' ורסס קושר אותו לסיפור 'הגידה', הוא 'הביאני המלך חדריו' (שיר השירים א ד). הפסוק מקבל ביטוי עז בסיפור, שכן אחיו של ר' גרשם יצאה נשמתו מתוך אקסטזה שעה ששר אותו בניגון מיוחד במינו. ולא זו בלבד, עגנון מביע משאלה בשם אחד החברים: 'הלואי שנזכה לשיר פסוק הביאני המלך חדריו בירושלים עיר הקודש' (עמ' תצא). בהקשר זה כדאי לשים לב לדברי 'הזוהר': "הביאני המלך חדריו" — אם יעול לי מלכא באדריו, "נגילה ונשמחה כן" אנא וכלהו אכלוסיין.⁵ תרגום הדברים: "הביאני המלך חדריו" — אם יכניס אותי המלך בחצרותיו, "נגילה ונשמחה כן" אני וכל העם. כלומר, כבר 'הזוהר' נתן לפסוק זה ביטוי אקסטטי חברתי הקשור בגאולה, בירושלים ובבית המקדש.

עוד מן 'הזוהר' הוא המשפט על ברית המילה: 'כל שכן במצות מילה שבזכותה ניתנה לנו ברית הארץ' (עמ' תקכג). הדגשת פן זה של מעלת המילה מופיעה מפורשות ב'זוהר', ח"ב, נג ע"א, ואף מקורות קבליים מאוחרים יותר השתמשו ברעיון זה,⁶ חלקם שימשו כנראה לעגנון מקורות, בפרט במה שנוגע לארץ-ישראל.

מעין זה הם דבריו: 'קול של שירים ותושבחות שמתעלה מרקיע לרקיע עד שהוא מגיע לפתח לבנת הספרי, שתפילותיהם של ישראל מתקבצות שם ומתקשרות שם' (עמ' תקטו), שאף הם בנויים על דברי 'הזוהר', ח"ב, רמו ע"א, ועל 'חסד לאברהם', מעין ג, נהר ח. גם דבריו 'שכבר נשבע הקדוש ברוך הוא שלא יכנס בירושלים של מעלה עד שיכנסו ישראל בירושלים של מטה' (עמ' תקלא) בנויים אמנם על דברי התלמוד, תענית ה ע"א, אך מופיעים גם בהקדמת 'הזוהר', א ע"ב, והרבה מצוטט מקור זה בספרות.

ורסס מציין כי סיפור הצדיק שעיכב את ההבדלה במוצאי שבת כדי לאחר את מועד פתיחת שערי הגיהנום מקורו בספר 'ידי משה'.⁷ ברם הדברים מפורשים כבר ב'זוהר', בסוף ההקדמה, ח"א, יד ע"ב, ובעקבותיו בספרי מנהג והלכה בימי הביניים,⁸ ויותר מהם בספרות העת החדשה.

ביטויים קבליים כלליים מופיעים גם כן. למשל 'אין כל מחשבה תופסת' (עמ' תקל), והוא ביטוי רווח בספרות הקבלית ובמיוחד בפתיחת אליהו, שלשונה אמנם ארמית, אך היא שגורה בפי מתפללים רבים. במקום אחד מוסר עגנון בשם ר' אלטר המלמד כי 'זהו פשוטו של דבר, אבל יש בזה עוד סוד גדול' (עמ' תקא). פרט זה מורה על האווירה השוררת בין גיבורי הסיפור. זו מתבטאת ביתר שאת בדברו על

5 זוהר, ח"ג, נט ע"א.

6 כגון של"ה, ריש פרשת לך לך; 'חסד לאברהם', מעין ג, נהר ו; 'שוב הארץ', יג ע"ב.

7 ורסס, סיפור ושוורשו (לעיל, הערה 2), עמ' 217.

8 על נושא זה ראו גם י' תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 217-220.

המפליגים בספינה: 'יושבים אנשי שלומנו, מהם משיחים בענין הנשמות החדשות שישראל קדושים מקבלים בארץ הקדושה, ומהם עוסקים ברזי עולם' (עמ' תקיז). שני הפלגים הללו עוסקים למעשה בדברי קבלה. אף זו, עגנון מחאר את הספינה הנטרפת בים שהיא 'הולכת ונקלעת כמו בכף הקלע' (עמ' תקלא-תקלב). נכון ש'כף הקלע' הוא ביטוי מקראי (שמואל א, כה כט), אך השימוש בו במובן 'גורל מר של נשמות חוטאות' מצוי ברחבי הספרות הקבלית, וכמדומני שעגנון נתכוון למצב מר כזה.

עניינים קבליים אחרים מתגלים בפרטים שונים, כגון דברי ר' שמואל יוסף ש'השכינה היא שחורות עם ישראל למקומה' (עמ' תקיז), שהוא מוטיב קבלי מובהק ונפוץ. וכן האמור כי לאחר שראו את האדם יושב על מטפחת ושט בים 'ככה רבי משה ואמר סוד ה' ליראיו ובריתו להודיעם' (שם), והרי זה פסוק רווח ביותר בספרות הקבלית, הבא לציין את הסוד והמופלאות הגנוזים בעניין כלשהו, ואין לך מתאים יותר מפסוק זה באירוע הנוכחי. כמו כן, הזכרת מעשים שונים שנעשים 'לשם יהוד', ואין צריך לומר עד כמה קבלית היא תכלית זו. כיוצא בדבר, כאשר הפליגו בים מסטמבול 'קראו בשיר השירים וב'זוהר' על היחוד השלם שעתידי הקדוש ברוך הוא להתייחד עם כנסת ישראל לעתיד לבא. ברור כי מוטיב הייחוד והזיווג אופייני לקבלה, ולא עוד אלא שחומר הקריאה עצמו — הן שיר השירים שנתפס כמגילת אהבה מיסטית והן 'זוהר' — בוודאי מצביע על האווירה הקבלית. ועוד, המונח 'תיקונים' מופיע בהקשרים שונים, למשל 'לתקן מה שפגמו בהב' (עמ' תצג), וכן בתיאור הנוסעים, החכמים הספרדים, ואחריהם הנלכבים, שקמו לתיקון חצות (עמ' תקל),⁹ הרי כל הצד הטקסי והריטואלי שבו קבלי הוא במובהק. ועוד, רבי שמואל יוסף מתואר כמי שהיה 'יושב לפני חכמי קושטנדינא והיה קורא בכל הספרים הגדולים והקטנים [...] בנגלה ובנסתר' וכו' (עמ' תקכו). ואף על חכמי סטמבול מסופר כי הם 'לומדים נגלה ונסתר', ואפילו ספר חמדת ימים מצוי אצלם, וזה פלא כידוע ליודעים' (עמ' תקכה). הן הביטוי 'כידוע ליודעים' והן הרמז סביב ייחודו של ספר 'חמדת ימים', שקצת חכמי ישראל וגדולי החסידות האשימוהו בשבתאות, אך הספרדים הגו בו כבספר קבלי מובהק, מצביעים במפורש על רקע קבלי. משום מה חשוב מאוד לעגנון להציע מצע שמשתרעים עליו חכמי תורה ומכיני סוד כאחד. לפי השערתי זהו חלק ממגמת הסיפור: להעמיד שתי גישות, האחת מציאותית והאחרת מיסטית, במקביל.

ועוד נאמר שם על הספרדים ש'הם מניחים תפילין מיושב כדעת בית יוסף'. למעשה אין זו הלכה מבית מדרשם של הפוסקים, ור"י קארו אינו מחדשה של הלכה זו, כפי שאפשר היה להבין מתוך ההסמכה ל'בית יוסף', אלא זו הלכה

9 לחיקון זה רומז עגנון גם במקום אחר: 'כשהגיע חצות לילה ישבו הנלכבים על שקיהם ואמרו שירות ותושבחות לשמו הגדול השוכן בציון' (עמ' תקטו).

שנתחדשה בספר 'זוהר', ואף ר"י קארו בעקבות 'זוהר' הלך, וכנראה שסמכותו האוטוריטטיבית גרמה לקבלת הלכה קבלית זו אצל כל יהודי המזרח.¹⁰ שוב, אפשר להניח שהזכרתו של קארו באה לא רק על שום שנחשב סמכות עילאית אצל הספרדים וזכה לכינוי הסתמי 'מרן', אלא גם על שהוא דוגמה מובהקת לאדם שתורות הנגלה והנסתר סמוכות כאחת על שולחנו.

במקום אחר מספר עגנון כי בירושלים למדו העולים את המשנה¹¹ עשר קדושות (עמ' תקמז), וכסבור אני שלא במקרה. נכון שמדובר במשנה זו על קדושת ארץ-ישראל, ובמיוחד זו שבירושלים, על ההיררכיה באזורים שונים שבה, אך ידוע חיבורו של המקובל ר' נתן שפירא (הנשי"א), המפרש באריכות משנה זו ופירושו הוא חלק ב של ספר 'טוב הארץ', שנדפס בשלישית בירושלים תרנ"א.

ובהקשר לכך יש לציין כי דברי עגנון (עמ' תקיז-תקיח) על אנשי שלומנו ש'עוסקים ברזי עולם כגון מפני מה ניתנה ארץ ישראל לכנען תחילה, והלוא מיועדת היתה לישראל וכו'', אלה דברים מפורשים ב'שפת אמת'¹² בשם 'ילקוט חדש' בשם ע"מ ('עשרה מאמרות'), וכולם חיבורים קבליים נפוצים. ואגב הדיון בארץ-ישראל אזכיר גם כי עגנון כותב: 'כמה קדושה ארץ ישראל אפילו בחורבנה' (עמ' תפט), והרי זה ממש פרפרזה קלה לדברי השל"ה: 'אף עתה בחורבנה מ"מ [מכל מקום] היא בקדושתה'.¹³ ובאשר לארץ-ישראל אזכיר עוד את דברי עגנון ש'מתי ארץ ישראל אינם קרויים מתים' (עמ' תקמג), שהם כנראה בהשפעת 'חסד לאברהם', מעין ג, נהר טו: 'לא יוצדק בהן לשון מיתה כי אם בשיתוף השם שהיא גויעה'.

ועוד, תיאורה של צפת (עמ' תקכו) לקוח בלא ספק מספר 'חסד לאברהם', מעין ג, נהר יג (תחילה וסוף). גם התיאור של חברון (עמ' תקכת)¹⁴ לקוח מ'חסד לאברהם', שם. ואגב, עגנון מציין שם במפורש את ספר 'תורת האדם' של הרמב"ן, שהוא בחלקו קבלי וידוע בשל כך.

אפשר להצביע גם על השפעות לוריאניות. אמנם שמו של האר"י נזכר במפורש פעם אחת בלבד: 'זכבר גילה האר"י הקדוש זכרונו לברכה שהיא מרפאה את הנפש' (עמ' תקכת-תקכט), אך רוחו שורה על הסיפור. לדוגמה, הרעיון שהכותל המערבי 'גבוה שתיים עשרה קומות כנגד י"ב שבטים כדי שיכוין כל אחד מישראל את לבו

10 ראו על כך מ' חלמיש, הקבלה בהלכה בתפילה ובמנהג, ירושלים תשס"ב, עמ' 146-160.

11 כלים א, ו.

12 ירושלים תשכ"ח, עמ' 118.

13 ראו של"ה, אמשטרדם נח"ת, קה ע"א. וראו מ' חלמיש, 'קווים להערכתה של ארץ-ישראל בספרות הקבלה', מ' חלמיש וא' רביצקי (עורכים), ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 218, הערה 25.

14 הדוגמאות הללו המצביעות על המקורות בספרות הקבלית גורמות לי להסתייג במקצת מדברי ורסו: 'למעשה נמסרים כאן הדברים ברוח התפיסה של תיאורי המסע לארץ ישראל, בעיקר מן המאה הי"ח, ללא שינוי מהותי. ורסו, סיפור ושורשו (לעיל, הערה 2), עמ' 227.

לפי שיעור קומתו ולפי השבט שלו' (עמ' תקמד), יש בו אסוציאציה לרעיון הלוריאני בדבר שנים-עשר הפתחים או החלונות שיש ברקיע, שכל אחד מכוון לפי השבט שלו ותפילתו.¹⁵ אמנם אין ספק שעגנון התכוון פה לרמזיה נוספת כאשר דיבר על הכוונה 'לפי שיעור קומתו', שאינה רק לפי השבט, אלא גם לפי מעלת עצמו המיסטית של כל אינדיבידואל, והמונח הקבלי הקדום 'שיעור קומה' בהקשר זה בוודאי שימש מרכיב חשוב.

ועוד, התיאור של הנלכבים שהכינו עצמם לשבת, ובין היתר התיאור המפורט של ארבעת הלבושים שלבשו: לבוש תחתון ולבוש עליון אזור וחלוק (עמ' תקיט), הרי הוא מוטו מובהק מן הנוהג הלוריאני. ככל הנוסחאות של 'שבחי האר"י' מסופר כי הקפיד על ארבעה לבושים אלה. אמנם יש לזכור שהאר"י לבש בגדי לבן, והקפיד על כך בשל המשמעות הסמלית של צבע לבן היאה לשבת, אך עגנון העלים את עניין הצבע, בלא ספק משום שהחסידים המירו את הצבע הלבן בשחור, כמנהג מקומם. כמו כן, המסופר כי לא הגיע חצות היום עד שהכל היה מתוקן לשבת (שם) בוודאי נובע מן המסופר על מקובלי צפת, ובמיוחד על האפטרופוס לשבת, ר' אברהם הלוי ברוכים, שהרחיבו את מעגל זמן קדושת השבת וסברו שזו מתנוצצת¹⁶ כבר בחצות יום השישי, ולפיכך עד לאותה שעה כבר הכל צריך להיות מתוקן לשבת. גם המסופר שם בהמשך שהשלימו פרשת השבוע שנים מקרא ואחד תרגום ופירוש רש"י ושיר השירים, הרי לפי המנהג שהיה קיים בימי הביניים אפשר היה להשלים גם בשבת, ואילו האר"י קבע את החובה לקרוא ביום שישי שניים מקרא ואחד תרגום, אם כי עליו מסופר כי הקפיד לקרוא בבוקר לאחר תפילת שחרית. ואשר לשיר השירים, אף זה ממנהגם של מקובלי צפת שפעלו סמוך לפני האר"י, אלא שנחלקו המנהגים. לפי מקצתם יש לקרוא את המגילה הזו לפני מנחה, ולפי אחרים — לאחריה,¹⁷ ובמקום אחר כותב עגנון כי בעמדם ליד הכותל המערבי, הנלכבים 'סיימו שיר השירים אמרו כמה מזמורים והתפללו תפילת מנחה' (עמ' תקמה). יש לשים לב גם לפרט שאמרו כמה מזמורים, ולפי דעתי רומז עגנון לסדר שנזכר בחמדת ימים, שבת, פרק ה, מ ע"ד-מא ע"א. גם התיאור כי 'עמדו הנלכבים ושוררו מזמור שיר ליום השבת' (עמ' תקכ) מבית מדרשו של האר"י הוא,¹⁸ ולפיו יש לעמוד באמירת מזמור זה ולאומרו בשירה ובשמחה.

ועוד, בעת ההפלגה בים 'פשט רבי אלטר המלמד את ידיו והתחיל מקיש באצבעותיו על תיבה שלפניו והיה משורר, בני היכלא דכסיפין למחזי זיו דזעיר אנפין, ורבי אלטר השו"ב היה מסייע לו' וכו' (עמ' תקלח). לפנינו אפוא ביטוי

15 ראו חלמיש (לעיל, הערה 9), עמ' 106-113.

16 בעמ' תקיח משתמש עגנון בביטוי זה בכתבו: 'גדולה שבת שקדושתה מתנוצצת אפילו על בני אדם פשוטים'.

17 אני דן בכך ביתר הרחבה בספרי על השבת בקבלה (בכתובים).

18 ראו למשל חיד"א, מורה באצבע, סימן ד, ארת קמא.

לערגה מיסטית השרויה באוהליהם של חסידים בסעודה שלישית, וזו מגיעה לשיאה בהשמעת פיוטו של האר"י לסעודה זו, ובמיוחד בפתח שלו, שנרפס בסידורים הרבה.

מוטיבים חסידיים נזכרים בהקשרים שונים. כבר צוין שהמעשה עיקרו כחבורת חסידים. דומה שגם האמור על אנשי יאס, שרמתם הדתית לא הייתה גבוהה אף על פי שהיו בה כתי כנסת וכתי מדרש רבים, וגם ציון העובדה שהרכה נתעסקו עמהם צדיקי הדור לזקוף אותם מעפרם' (עמ' תקו) הם רמזים ברורים למהפך שחוללה החסידות בעולם היהודי, בכך שהצדיקים יצרו קשר עם 'עמך', ובעיניהם נודע ערך חשוב ביותר להעלאת האדם ההמוני. יש פה אפוא הערכה כוללת לאותם 'צדיקי הדור', שאפשר להניח שמעולם החסידות באו, כפי שרשומים הדברים על דפי ספרי ההיסטוריה. אפשר שעגנון ביקש להבליט הערכה זו כלפי החסידים, שיש בה מן האירוניה של ההיסטוריה, שכן במקרה אחר מסופר שצאצאי ר' אביגדור, אותו פרנס שהיה מהלוחמים החריפים נגד החסידות בראשית צעדיה, כפי שמסופר בסיפור 'הנידח', משתפים פעולה עם קבוצת חסידים העולה לארץ-ישראל. ומדובר בשני האחים, ר' משה ור' גרשם, שהם דווקא דמויות חשובות בסיפור.¹⁹ גם המשפט 'חסידים ואנשי מעשה שממעטים צרכי עצמם ואינם מבקשים אלא הנאת השכינה' (עמ' תקיח), מעלה יסוד חשוב מאוד בכתבי מורי החסידות, והוא מתבטא במידה רבה בהוראה שאדם לא יכוון בתפילתו לצרכי עצמו אלא לצורך השכינה.²⁰ ועוד, עגנון כותב על יהודי קושטא שציידו את הנלכבים בטובות שונות, ובכללן 'עצות טובות והדרכות ישרות' (עמ' תקכז). אפשר כמובן לקרוא את ארבע המילים האחרונות במשמעות פשוטה ביותר ללא כחל וסרק, אך עגנון בוודאי רמז לסוגה ספרותית שלמה המצויה בעיקר בראשית החסידות ונקראה בשמות אלה, ובאמצעותה הדריכו מורי החסידות את תלמידיהם.

ואשר לבעש"ט, ציטוט מפורש מדבריו מופיע בעמ' תקז. ועוד, הזכרה מפורשת של שמו מופיעה בהקשר הסיפור על בית כנסת ש'הבעש"ט זכרונו לברכה היה מחביא עצמו שם במעלות שבקיר ללמוד קבלה וזכה שם לעליית נשמה' (עמ' תצה). ואין צריך לומר עד כמה חשוב היה האירוע המיסטי של 'עליית הנשמה' בעולמו של הבעש"ט, אלא שהוא חורג מעניינינו כאן. זאת ועוד, הנלכבים מתפללים בערב שבת מנחה ומזמור קז (עמ' תקכ), והרי זה מנהג חודש המיוחס בקרב החסידים לבעש"ט, והעולם החסידי על כל רבדיו אימץ הנהגה זו בעקבותיו. יתר על כן, גדליה נגאל כבר הצביע מפורשות על קווי דמיון בין המסופר על חנניה לבין אגדות הבעש"ט.²¹ פרט קטן הוא המסופר על אשת זושא שהייתה 'נוטלת את ילדיה ומחזרת על פתחי

19 וראו על כך ורסס, עגנון כפשוטו (לעיל, הערה 2), עמ' 38. ועוד שם בהמשך, לעניין הגטלה.

20 ראו למשל צוואת הריב"ש, ירושלם תש"ח, עמ' יז.

21 ג' נגאל, ש"י עגנון ומקורותיו החסידיים, ישראל תשמ"ג, עמ' 16-17.

הצדיקים' (עמ' תקד), אבל אי אפשר להתעלם מכך שזה חלק מן ההווי החסידי ומאורחות חייהם של החסידים.

ומעין זה, ר' מאיר מפרימישלן, הפועל במסגרת 'תפקידו' כצדיק (סוף עמ' תקד). וכן ר' נחמן מהורודנקה ור' מנדלי מפרימישלן, שמסופרים כאן מעשיהם בשעה שהאנייה חישה להישר (עמ' תקלב), והסיפור המופלא על ר' שמעלקי מניקלשבורג ור' משה לייב מסאסוב (עמ' תקלג). עגנון חוזר על כך ברמז גם בעמ' תקמ), הרי הם גיבורים חסידיים ידועים. אכן, ורסס כבר ציין את המקור לסיפור ר' שמעלקי בספר החסידי ההגיגרפי 'שמן הטוב', עם שהצביע על הפיתוח הסגנוני והלגנדארי של עגנון.²² ועוד, תיאור מעשיו של ר' אברהם המוהל והנימוק לכך שלא זכה לעלות ארצה (עמ' תקכג), יש להם מקור בסיפורת החסידית, כפי שציין נגאל.²³ חשוב מזה בעיניי הוא הרעיון בדבר חשיבותה של עשיית מצווה אחת בשלמות (עמ' תקכב), שהוא חסידי כל כך. עם שיש-לו מקורות קדומים²⁴ הוא נפוץ ביותר בחסידות, וחשיבותו עצומה באתוס החסידי. כיוצא בכך ההדגשה שהקב"ה אינו מתאווה לאמירת 'קדושה' מפי הציבור אלא שיאכילו עוברים ושבים (סוף עמ' תצט), אף היא קשורה במובהק באורח חיי החסידים. אף הנאמר על רבי שמואל יוסף, ש'כל מצוה שבאה לידו עשאה בהתלהבות' (עמ' תקמו) לקוח מן העולם החסידי, שמראשיתו טבע ותבע את הדרישה ל'התלהבות' בכל מעשה דתי.

מוטיבים שונים קשורים בר' נחמן מברסלב.²⁵ למשל, עגנון מספר על רבי פסח הגבאי שאמר לצירל אשתו: 'מה את סבורה צירל שארץ ישראל עשויה "שמות"?' (עמ' תקכב). והרי כך אף מספר ר' נחמן, 'שכשהיה בארץ-ישראל סיפרו לו שם החשובים שהיו שם [...] שקודם שהיו בא"י לא היו יכולים לצייר לעצמן שארץ-ישראל היא עומדת בזה העולם, והיו סוברים שארץ-ישראל הוא עולם אחר לגמרי לפי גודל קדושת א"י המבואר בספרים [...] עד אשר באו לשם וראו שארץ-ישראל היא בזה העולם ממש, כי באמת א"י הוא כמו מדינות אלו ממש, ועפר א"י הוא במראה ודמות כמו עפר מדינות אלו ממש'.²⁶

ועוד, הרעיון שצדיק צריך ליפול ממדרגתו לפני עלייתו לארץ-ישראל (עמ' תקמח) מופיע בהדגשה בסיפורי המסע של ר' נחמן לארץ-ישראל, עם שאפשר למצוא את

22 ורסס, סיפור ושוורשו (לעיל, הערה 2), עמ' 219.
 23 נגאל (לעיל, הערה 21), עמ' 17-18.
 24 ראו מ' חלמיש, 'מצוה אחת', 'ברוכי, ח' הלפרין ור' מילוא (עורכים), משעבוד לגאולה: ספר זכרון למשה ברי, ירושלים תשנ"ו, עמ' 222-235.
 25 כבר הלל צייטלין הצביע על כך באופן כללי מבלי לציין דברים מפורשים. וראו ורסס, סיפור ושוורשו (לעיל, הערה 2), עמ' 203.
 26 לקוטי מוהר"ן תנינא, אות קטו. התפעלות דומה הושמעה מפי בעל השלי"ה. וראו חלמיש (לעיל, הערה 13), עמ' 228, והערה 101.

הרעיון כבר סמוך לפניו, אצל ר' נחום מטשרנוביל.²⁷ כמה פעמים בסיפור חוזר עגנון על כך שהעולה לארץ 'מקבל שם נשמה חדשה' (עמ' תקכב, וראו גם עמ' תקיז), או שהוא זוכה למוחין חדשים, שהוא כשלעצמו ביטוי קבלי-חסידי מובהק. וכך כותב עגנון: 'כבר ידוע ומפורסם שכל צדיק שבא מחוצה לארץ לארץ ישראל צריך שיפול תחילה ממדרגותיו הראשונות [...] עד שזכו למוחין חדשים, מוחין של ארץ ישראל'.²⁸ והנה, ביחיי מוהר"ן,²⁹ כתוב: 'קדם שבאים לגדלות צריכין לפל בתחלה לקטנות, וארץ ישראל הוא גדלות דגדלות'. ובילקוטי מוהר"ן תנינא, סימן עא מציינו: 'דע כי יש מוחין של ארץ ישראל ויש מוחין של חוץ לארץ'. זאת ועוד, כאשר הוא זוכה להיכנס לארץ הרי הוא כקטן שנולד, ועגנון מתאר בפרוטרוט את שלבי ההתבגרות, הרי התיאור לקוח מדבריו של ר' אברהם קליסקר, שנדפסו בסוף ספר 'פרי הארץ': 'כל הבא אל הקדש צריך מחדש עיבור ויניקה וקטנות' וכו'.³⁰ ואילו עגנון נתן לכך ביטוי ציורי ביותר: 'ומיקורי ירושלים באו אצלם כמו לשלום זכר. שכל העולה לארץ ישראל דומה לקטן שנולד, שכן קיבל עליו ברית הארץ' (עמ' תקמה).³¹

עוד אזכיר את התפיסה הספיריטואלית, שיש עמה גם רעיון עליוני של הצדיק. בכמה וכמה ספרי חסידות מתבטא רעיון כי הצדיק הוא פיסה של אדמת ארץ-ישראל,³² ובסיפורנו נאמר כי 'כל זמן שרבי אוריאל חי היתה רצועה של ארץ ישראל נמשכת והולכת לביתו' (עמ' תצ).³³

27 ראו צ' מרק, 'על מצבי "קטנות" ו"גדלות" בהגותו של ר' נחמן מברסלב', דעת, 46 (תשס"א), עמ' 79-80.
 28 עמ' תקמח. אמנם אציין כי המשפט שלפני המובאה האמורה: 'לא כל השעות שוות, אינו מנוסח כמו אצל ר' נחמן, המעדיף את הנוסח המשנאי (תמיד א, ב): 'לא כל העתים שוות' (לקוטי מוהר"ן תנינא, אות מ; וכן בשל"ה, מסכת שבועות, באיגרת המפורסמת של ר' שלמה אלקבץ).
 29 חיי מוהר"ן, נסיעתו לארץ ישראל, יב, ירושלים תשמ"ה, עמ' קלד.
 30 נדפס גם אצל א' יערי, אגרות ארץ ישראל, ירושלים תש"ג, עמ' 323. והמקור לכולם הוא האמור ביחסד לאברהם, מעין ג, נהר יב, שאין לי ספק שעמד לנגד עיני עגנון בכמה וכמה ביטויים נוספים, כפי שגם ציינתי לעיל. ראו חלמיש (לעיל, הערה 13), עמ' 228.
 31 ראויים לתשומת לב דבריו של מרק (לעיל, הערה 27), עמ' 80, הערה 150: 'אף את גישתו של ר' נחמן ביחס לחומר הספרותי שנכתב לפני העלייה לארץ ישראל אימץ עגנון, ודאג שכל מה שכתב טרם עלייתו לארץ לא ייכנס לקורפוס של כל כחבי ש"י עגנון'.
 32 ראו למשל א' רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, תל אביב תשנ"ג, עמ' 253-254, ליד הפניה 6. וראו גם לקוטי מוהר"ן תנינא, אות קט: 'סיפר עמי [ר' נחמן מברסלב] מענין קבר הבעש"ט זצוק"ל שטוב מאד להיות שם על קברו [...] שהצדיקים אמתיים יורשים ארץ ישראל, שזוכים שמקום גניזתם הוא קדוש בקדושת ארץ ישראל ממש. ומעין זה: 'ולהמשיך בחי' קדושת א"י עכשיו בגלות [...] ע"י התנוצצות אור זכות אבות' (שם, סימן נה, אות ב).
 33 ראו ורסס, סיפור ושוורשו (לעיל, הערה 2), עמ' 205.

[ג]

עגנון מסיים את חיבורו בהודעה כי חכמי ורבני ירושלים השתוקקו שייכתבו מעשי חנניה בספר, ולכן הוא קם, עשה מעשה וסיפר את כל אשר שמע. לדבריו 'לא חיסרתי דבר מכל מה ששמעתי ולא הוספתי דבר על כל מה שהנשמה היתה מגידה לי' (עמ' תקנ). על כך כותב ורסס: 'מתוך הצהרה זו מטעם המספר מסתמן הקו הכפול של איסוף עדויות ושל נקיטת אמת-מידה אישית של היוצר'.³⁴ אך יורשה לי להוסיף על כך שעצם השימוש במטבע הלשון 'שהנשמה היתה מגידה לי' בוודאי יונק מן העולם המיסטי של מקובלים וחסידים, ובהצהרה זו הוא הביע אפוא גם את צביונו הכללי של הסיפור.

אפשר אם כך לראות בסיפור 'בלבב ימים' תמונה המשקפת נאמנה מציאות של עולים על גלגולי מאורעותיהם, לבטיהם ותקוותיהם מצד אחד, ותיאור של מעין חוויה מיסטית האופפת אותם במהלך העלילה מצד אחר. למשל חנניה, אחת הדמויות המרכזיות, 'כמה הרפתקאות עברו עליו ובלבד שיעלה לארץ ישראל' (עמ' תקלט), וסופו שעלה דרך נס, כשמטפחת פרוסה תחתיו. דומני שרושמה של החוויה המיסטית הוא המרחף כל העת מעל ראשי הנפשות הפועלות,³⁵ וכי עגנון ביקש להבליט בכך את הצירוף הדתי המיסטי שדרבן את העולים בכל הקורות אותם במסעיהם עד להוויה החדשה שנתלבשה בהם עם עלותם ארצה. ואפשר שבכך מחריף עגנון את המציאות הגשמית היום יומית העגומה בארץ-ישראל,³⁶ שאת לבטיה הוא היטיב להעלות בסיפורים אחרים הקשורים בקליטת העולים. הסתירה והמתח העולים מכך הם כנראה שני פנים של מטבע אחד של הוויה. שמה לכך נתכוון עגנון במילותיו האחרונות, בהמשך למשפט שצוטט בפסקה הקודמת: 'יש שיקראו בספור כאדם הקורא בספרי אגדות ויש שיקראו ויוציאו תועלת לעצמם [...] על האחרונים אני קורא (תהלים לז ט) וקוי ה' המה ירשו ארץ'. אין ספק שהוא ביקש שנתפוס לשון אחרון, כמקובל, משמע, עגנון אמנם השתמש בצירורים לגנדאריים אך התכוון לתאר מציאות במערומיה, עם שכביכול עטופה היא במעטה מיסטי, ויש בה מן הנחישות של העולים. רוחם הדתית-מיסטית וכוחם האיתן להתגבר על מכשולים הם שיסייעו בידם לרשת מחדש את הארץ הנכספת.

אולי כדאי להביא לדוגמה סיפור קצרצר של עגנון,³⁷ שהוא מציג בו בדרכו שלו

מקורות קבליים וחסידיים ב'בלבב ימים' לש"י עגנון

את אלה שנמנעו מלעלות לארץ. כוונתי לסיפור 'מעשה העז',³⁸ שיש בו אירוניה רבה. עז ידעה את הדרך לארץ האבות, ואילו הבנים, שהתרחקו ממנה בשל צרות הגלות, לא ידעו את הערך של ארץ האבות. ובלא ספק רמז יש באותו אירוע פשוט לכאורה שלארזן העז נקשרה 'משיחה'. האם לא ביקש עגנון לרמוז במצלול מילה זו למשיח, שהוא בעצם המוטו העיקרי בסיפור זה? לאמור, העז הצועדת בבטחה לארץ-ישראל היא זו שאכן תביא את המשיח! אך לדאבון לבנו שעת כושר גדולה הוחמצה, גם אם שלא במזיד. סיפור זה מזכיר את הסיפור הידוע³⁹ על האר"י שאמר לתלמידיו באחד מימי שישו שייקומו לעלות עמו לירושלים. תלמידיו בסך הכל רצו, במחווה אנושית, להודיע על כך לנשותיהם, אבל בראייתו העל-אנושית של האר"י הוחמצה השעה.

גם באותו סיפור קצר של עגנון מופיעים מוטיבים קבליים שונים, כגון תיאורם של 'בני אדם כמלאכים מעוטפים בסודרין לבנים' (עמ' שעד), הרומז כאמור על מנהגו של האר"י ללבוש בערב שבת ובשבת בגדי לבן; ובהמשך: 'וענפים של הדסים בידיהם', גם זה ידוע כמנהגו של האר"י; 'וכל הבתים מאירים בנרות הרבה', אם בדרך כלל הדליקו שני נרות לשבת,⁴⁰ הרי על פי כתבים וסודות קבליים שונים דיברו המקובלים על מספר רב יותר של נרות, ובמיוחד בעקבות ההנחה ברבר סיועו של האדם להורדת השפע מלמעלה. ובל נשכח שהמעשה מתרחש חציו בצפת, עיר המקובלים ועירו של האר"י.

לא הארכתי בציון המוטיבים הקבליים האחרים בסיפור קצרצר זה, ולא הבאתי אלא להצביע שגם כאשר עגנון העלה את צדה האחר של בעיית העלייה לארץ, הוא השתמש בחומרים שנלקחו מעולם הקבלה.⁴¹ בלי ספק אפשר לגלות פן זה ברבים מסיפוריו של המספר הדגול, ובוודאי שדבר זה תקף במסגרת פעילותו כמכנס דברי קדמונים.

38 עגנון (לעיל, הערה 1), עמ' שעג-שעה.

39 ראו למשל ש' אסף, אגרות מצפת, קבץ על יד, ג (יג) (ת"ש), עמ' קל; חמדת ימים, שבת, ונציה תקי"ח, מ ע"א.

40 ראו תא-שמע (לעיל, הערה 7), עמ' 125-135.

41 יורשה לי להשתמש בדבריו של ורסס, סיפור ושוורשו (לעיל, הערה 2), עמ' 215: 'יש שהאגדות הללו סמוכות מאוד בניסוחן למקורות, ויש שהן נמסרות בצורה מכווצת, בדרך רמז בלבד, משל נועדו לקורא שנהירים לו פרטיהן ממקור אחר'.

34 שם, עמ' 233.

35 והוא אולי גם מוקד השיחה בעניין הנס בין צירל, מילכה ורבי אלטר, בעמ' תקלג.

36 ביטוי ברור לכך יש גם בסוף 'בלבב ימים': 'יבכל יום ויום נתנסו בכמה נסיונות, הן חירופין וגידופין, הן היזק ממון והיזק נפשות' (עמ' תקמח).

37 יושם לב שבשני הסיפורים הגיבור המרכזי עולה או מבקש לעלות לארץ דרך מחילה (עמ' תקלט).

ארץ-ישראל בהגות היהודית במאה העשרים

העורך: אביעזר רביצקי

הוצאת יד בן-צבי • ירושלים
תשס"ד (2004)

המרכז לחקר תולדות ארץ-ישראל ויישובה
של יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית ירושלים